

Η ιταλική, μία γλώσσα ανάμεσα στις άλλες γλώσσες*

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΤΟΝ P.P. PASOLINI

Σήμερα η κατάσταση της ιταλικής γλώσσας δεν μπορεί να μελετηθεί ξεχωριστά, ούτε σε γενική αντιπαράθεση με τις μεγάλες ευρωπαϊκές γλώσσες θεωρούμενες σαν σύνολο. Πρέπει αντίθετα να θεωρηθεί στο σημερινό γλωσσικό παγκόσμιο πλαίσιο. Πλαίσιο που είναι εξ ολοκλήρου προβληματικό: δεν υπάρχει γλώσσα που να μπορεί να θεωρηθεί εντελώς λειτουργική ως προς τις ανάγκες του σύγχρονου πολιτισμού: ούτε η γαλλική, ούτε η γερμανική, ούτε η ρωσική, ούτε η ισπανική, κι ούτε (αλλά για αντίθετους λόγους) η αγγλική. Για να μην αναφερθούμε σε γλωσσικούς χώρους που αντιμετωπίζουν προβλήματα ασύγκριτα σοβαρότερα: στην Αφρική, στην Ασία και στην ίδια την Ευρώπη.

Ξέρω καλά πως αυτές οι διατυπώσεις μου θα έπρεπε να τεκμηριωθούν από αναλύσεις που εγώ θα μπορούσα να σκιαγραφήσω μόνο χονδρικά και που θα απαιτούσαν έτσι κι αλλιώς την επικύρωση των ειδικών. Προς το παρόν περιορίζομαι να εκφράσω, με υποθετική μορφή, ορισμένες εμπειρικές παρατηρήσεις, ξεκινώντας από την οπτική γωνία του δικού μου παρατηρητήριου: του ιταλικού και ξένου βιβλιοεκδοτικού χώρου.

Εάν είπα πως δεν υπάρχει γλώσσα που να μην έχει σήμερα σοβαρά προβλήματα, δεν το 'κανα για να θγάλω το συμπέρασμα πως δεν πρέπει να παραπονιούμαστε πολύ για την ιταλική. Παρόλο που θα έπρεπε να ομολογήσουμε πως έχουμε ορισμένα πλεονεκτήματα. Για

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Το κείμενο αυτό του Italo Calvino που δημοσιεύτηκε στο εβδομαδιαίο περιοδικό του Ιταλικού ΚΚ «Rinascita», αποτελεί απάντηση στο άρθρο του Pier Paolo Pasolini Οι ατραποί της γλώσσας και της κουλτούρας που δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο τεύχος μας.

παράδειγμα, πως η μεγάλη πλαστικότητα της ιταλικής (αυτή η λαστιχένια γλώσσα με την οποία έχει κανείς την εντύπωση ότι μπορεί να κάνει ό,τι θέλει) μας επιτρέπει να μεταφράζουμε από τις άλλες γλώσσες λιγούλακι καλύτερα απ' ότι μπορούν όλες οι άλλες γλώσσες. Φυσικά είναι ένα πλεονέκτημα που έχει και την αντίθετη όψη του, ένα μειονέκτημα σχεδόν άλλο τόσο σοβαρό: η ιταλική είναι μία απομονωμένη, μη μεταφράσιμη γλώσσα. Μία καλή ιταλική μετάφραση ενός ξένου βιβλίου (ας αναφερθούμε στο πεδίο όπου όλα είναι πιο δύσκολα: τη λογοτεχνία) μπορεί να διατηρήσει μία γευσούλα απ' το πρωτότυπο. Ένα βιβλίο ιταλού συγγραφέα που μεταφράζεται όσο το δυνατόν καλύτερα σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα διατηρεί από την πρωτογενή γέυση του ένα πολύ μικρότερο ποσοστό, ή και τίποτα εντελώς. (Σ' αυτό οφείλεται και η επιτυχία στο εξωτερικό διαφόρων ιταλών συγγραφέων που «μεταφραζόμενοι θγαίνουν κερδισμένοι»).

Ας προσέξουμε επίσης πως και το προτέρημα της μετάφρασης στα ιταλικά είναι σχετικό και μερικό: για παράδειγμα, όσο πιο πολύ κατεβαίνουμε προς την προφορική γλώσσα, προς την λαϊκή, ιδιαίτερα όσον αφορά τις γλώσσες που έχουν μία διάσταση της αργκώ, τόσο η ιταλική είναι ανίκανη, γιατί στο λαϊκό επίπεδο ξεπέφτει αμέσως στον τοπικισμό και στη διάλεκτο. Ενώ στο επίπεδο της οικογενειακής συζήτησης, πνευματώδους, «αστικής», δεν χωνεύεται με τίποτα και –αφού τα ήθη αλλάζουν συνεχώς– μας φαίνεται αμέσως «ξεπερασμένη». (Η «μέση ιταλική», όπως πολύ σωστά λέει ο Παζολίνι, είναι μία «ακατανόητη, ανυπόφορη γλώσσα»).

Οι ζημιές της λογοτεχνίας θα ήταν ακόμη μικρότερες ή τουλάχιστον προβλεπόμενες. Όποιος διαβάσει μεταφρασμένη λογοτεχνία ξέρει ήδη πως πραγματοποιεί μία επιχείρηση μη ακριβούς προσέγγισης. Η λογοτεχνική γραφή συνίσταται όλο και πιο πολύ στην εμπάθυση του πιο ειδικού πνεύματος της γλώσσας (στα πιο ακραία όρια της, στο μέγιστο εκφραστικότητας ή γλωσσολογικής νεύρωσης καθώς και ενός μέγιστου ανωνυμίας, ουδετερότητας «του αντικειμένου»), άρα καθίσταται όλο και πιο δύσκολη για τον μεταφραστή.

Ας περάσουμε όμως στη γλώσσα της επικοινωνίας κι ας δούμε πώς είναι τα πράγματα στο πεδίο της πολιτιστικής επικοινωνίας. Εδώ το πρόβλημα είναι να έχουμε το ιταλικό αντίστοιχο ενός δεδομένου γλωσσικού «κώδικα», ειδικού για ένα δεδομένο πεδίο επιστημών ή για μια δεδομένη σχολή ή τάση. Είναι ένα πρόβλημα που μας παρουσιάστηκε πολλές φορές και επίσης πολλές φορές λύθηκε. Το σπουδαίο είναι ο «κώδικας» που πρέπει να εισαχθεί στη γλώσσα μας να είναι ένα ακριβές σύστημα και να γίνει αντικείμενο ακριβούς χρήσης.

Απ' αυτό εξαρτάται η μεγαλύτερη ή η μικρότερη επιτυχία των αποτελεσμάτων.

Αλλά ας έρθουμε στα προβλήματα του ξένου μεταφραστή ενός ιταλικού κειμένου: κειμένου θεωρίας, κριτικής ή μόνο πληροφόρησης. Εδώ η πλαστικότητα της ιταλικής δεν βοηθάει αλλά αντίθετα δυσκολεύει κι αμέσως διαπιστώνουμε την απόσταση που χωρίζει τις γλώσσες και τις κουλτούρες. Για να δώσουμε σ' έναν αγγλοσάξονα (αλλά και σ' έναν γάλλο!) να καταλάβει τι εννοούμε με τη λέξη «ιστορία» που εμείς επαναλαμβάνουμε σε κάθε βήμα μας, θα κουραστούμε πολύ: ίσως για να καταλήξουμε πως δεν μεταφράζεται. Βέβαια, έξω από την Ιταλία ορισμένα θεμελιώδη ιταλικά πολιτιστικά ερμηνευτικά «κλειδιά» (ο Κρότσε, για παράδειγμα) δεν έγιναν στην εποχή τους γνωστά, άρα δεν έγιναν γνωστές οι περιπέτειες των όρων ενός δεδομένου «κώδικα» (και οι δυσκολίες στη γνωριμία με τον Γκράμσι εξαρτώνται απ' αυτό). Αυτές είναι οι βλάβες του πολιτιστικού απομονωτισμού στον οποίο ζήσαμε για τόσον καιρό, αλλά είναι ανώφελο να συνεχίσουμε τους θρήνους γι' αυτό. Ας αντιμετωπίσουμε την κατάσταση ξεκινώντας από το σήμερα, επινοώ-

ντας έναν μεταφραστή ικανό να εντοπίσει με σαφήνεια οποιονδήποτε «κώδικα». Το πρόβλημα είναι πως η μεγάλη πλειοψηφία των ιταλών γράφει χωρίς «κώδικα», δηλαδή με πολλούς «κώδικες» ταυτόχρονα. Οι Ιταλοί συσσωρεύουν όρους επί όρων, της πιο διαφορετικής προέλευσης. Πολλοί απ' αυτούς τους όρους ριζώνουν, αναπτύσσουν μια δική τους, ιταλική ιστορία. Κι όποιος τους χρησιμοποιεί αναφέρεται σ' αυτή την εσωτερική τους ιστορία, υπονοεί, παίζει με λεπτότητα και ταυτόχρονα με αμφισημία. Έτσι κι αλλιώς μεταξύ μας καταλαβαινόμαστε πάντα. Κι όταν μεταφραζόμαστε, ποιο είναι το αποτέλεσμα; Τίποτα.

Για παράδειγμα: ας υποθέσουμε πως ήθελα να μεταφράσω στα γαλλικά ή στα αγγλικά αυτό το κείμενό μου. Θα έπρεπε να το ξαναγράψω απ' την αρχή, ίσως να το ξανασκεφτώ, να καταφύγω στις συμβουλές κάποιου γνώστη της γλώσσας. Κι εγώ είμαι ακόμη ένας που χειρίζεται με σύνεση τις λέξεις (αυτό όμως είναι κι ένα πρόβλημα, γιατί έχω πολλούς τρόπους για να διατυπώσω με τρόπο έμμεσο ορισμένα πράγματα, όταν δεν είμαι βέβαιος, και στη μετάφραση όλες αυτές οι προφυλάξεις χάνονται: βγαίνει μία διατύπωση ή υπερβολικά γενικολόγια ή υπερβολικά κατηγορηματική). Αλλά αν κάποιος είναι πιο χουβαρντάς στη χρήση όρων προερχόμενων από διαφορετικούς «κώδικες» (όπως ο Παζολίνι που συναρμολογεί ένα λεπτομερές εθνικό και διεθνές «κολάζ» μ' αυτούς) για να μεταφραστεί θα χρειαζόταν μία υποσημείωση σε κάθε λέξη.

Είναι μικρό το μειονέκτημα αυτό; Εγώ αντίθετα νομίζω ότι είναι σοβαρότατο. Σήμερα κάθε πρόβλημα κουλτούρας καθίσταται αμέσως διεθνές, πρέπει αμέσως να επαληθευτεί σε διεθνή κλίμακα, ή τουλάχιστον σε μία διεθνή σειρά σημείων αναφοράς. Αυτό ισχύει προπαντός στην πολιτική. Για παράδειγμα στο «Rinascita» δημοσιεύονται συχνά άρθρα που λένε πράγματα καινούρια όχι μόνο για την Ιταλία, αλλά ενδιαφέροντα και για τη διεθνή αριστερά. Κι όμως, γλωσσικά, δεν μπορούν να μεταφραστούν.

Πού το πάω μ' αυτά που λέω; Πως πριν να γράψουμε στη γλώσσα μας πρέπει να σκεφτόμαστε σε κάποια άλλη, ή σε κάποιο εσπεράντο που να βολεύει τους πάντες; Μία τέτοια απαίτηση, για τη δική μας όπως και για κάθε γλώσσα, ισοδυναμεί με τον εunuχισμό της σκέψης, με την ισοπέδωσή της, με το να την κάνουμε να χάσει την ικανότητά της να υπογραμμίζει αποχρώσεις, να αναπτύσσει λεπτές διαισθητικές. Οι εθνικές γλώσσες, παρόλο που είναι όλες τους σήμερα –είτε το έχουν συνειδητοποιήσει είτε όχι– σε κρίση, θα επιβιώσουν ακόμη για μερικούς αιώνες, ακριβώς χάρις στο γεγονός ότι είναι ένα όργανο ελευθερίας και δημιουργικότητας που προς το παρόν δεν μπορεί ν' αντικατασταθεί. Καθώς επίσης και για το γεγονός ότι κάθε γλώσσα έχει τα όριά της, αλλά έχει και δυνατότητες που της ανήκουν κατ' αποκλειστικότητα.

Αυτό που θέλω να πω είναι πως όποιος γράφει για να επικοινωνήσει θα έπρεπε (μιλάω και για τον εαυτό μου) να λαμβάνει πάντα υπόψη του τον βαθμό μεταφραστικότητας, δηλαδή επικοινωνίας, των εκφράσεων που χρησιμοποιεί. Και δεν απευθύνω μία από τις συνηθισμένες εκκλήσεις «να γράφουμε με σαφήνεια» που ξέρουμε ότι συχνά είναι μία φιλισταϊκή απαίτηση: γράφουμε με σαφήνεια όταν μπορούμε, αλλά υπάρχουν πράγματα πολύπλοκα (ή που δεν αποσαφηνίστηκαν ακόμη) που προσπαθούμε να πούμε με το μόνο τρόπο που έχουμε στη διάθεσή μας. Πρέπει όμως να έχουμε πάντα συνείδηση των ορίων της γλώσσας που χρησιμοποιούμε: να υπολογίζουμε το μέρος του λόγου μας που μπορεί να μεταφραστεί, εκείνο που δεν μπορεί και γιατί δεν μπορεί. Αν καταφέρουμε να διαβαζόμαστε ενώ γράφουμε, (υπάρχουν πολλοί, και μεταξύ των συγγραφέων, που δεν είναι σε θέση να διαβάσουν τον εαυτό τους, ούτε ενώ γράφουν ούτε αργότερα. Βλέπουν στο χαρτί ένα συννεφάκι με τις σκέψεις τους μέσα, όχι τις γραμμένες λέξεις), αν καταφέρουμε να διχο-

τομηθούμε, να πολλαπλασιαστούμε σε πολλούς αναγνώστες συνηθισμένους να χρησιμοποιούν άλλους «κώδικες», θα μπορούσαμε να λέμε και πράγματα που δεν μεταφράζονται, αλλά θα το ξέραμε. Τότε ίσως η γλωσσική πολυπλοκότητα ως περιορισμός θα μπορούσε να μετατραπεί σε γλωσσική πολυπλοκότητα ως πλούτος, ως κεφάλαιο που συσσωρεύεται από τη γλώσσα.

Σήμερα η ιταλική πολιτική γλώσσα έγινε πολύπλοκη, τεχνική, διανοουμενίστικη και πιστεύω πως παρουσιάζει την τάση να ενοποιηθεί σ' ένα πλαίσιο που να συμπεριλαμβάνει καθολικούς και μαρξιστές, από τα γραφεία μελετών του ρεύματος του Μόρο μέχρι τα ταξικά συνδικάτα. Είναι η «τεχνολογική» γλώσσα τη γέννηση της οποίας περιέγραψε ο Παζολίνι; Μου φαίνεται αντίθετα πως μία ορολογία που θέλει να είναι ειδική χωρίς να καταφέρνει να είναι μονοσήμαντη και ένα διακλαδωμένο και ελικοειδές συντακτικό καθιστούν αυτή τη γλώσσα ένα όργανο χρήσιμο περισσότερο για να μη λες παρά για να λες. Είναι μία γλώσσα που, στα ρήματα που υποδηλώνουν μία συγκεκριμένη άμεση και ακριβή ενέργεια προτιμά συστηματικά εκείνα που χρησιμεύουν μόνο για να ενώσουν ουσιαστικά που κι αυτά υποδηλώνουν αφαιρέσεις, η έννοια των οποίων μπορεί να εντοπιστεί μόνο από τη διαμόρφωση της πρότασης. Είναι μία γλώσσα στην οποία μπορείς να συναρμολογήσεις μακροσκελέστατες προτάσεις χωρίς ένα συγκεκριμένο ουσιαστικό ή ένα ρήμα ενεργητικής φωνής (πράγμα που νομίζω ότι συνέβαινε μόνο στα γερμανικά).

Αυτό, στα πιο υψηλά επίπεδα. Στο πιο μανάλ επίπεδο υπάρχει η «αντικειμενική» γλώσσα της τηλεημερίδας, όταν αναφέρει τις ομιλίες των πολιτών ηγετών: ομιλίες που όλες τους κατανοούν ελάχιστες παραλλαγές της ίδιας σύνθεσης ανώδυνων, άχρωμων και άοσμων όρων. Με λίγα λόγια, η λέξη πιο φτωχή από σημαντική άποψη προτιμάται πάντα σε σχέση με την πιο φορτισμένη από σημαντική άποψη λέξη.

Και η πολιτική ασκεί μία αποφασιστική επιρροή στον τρόπο ομιλίας οποιουδήποτε μιλάει για να «κατευθύνει»: έχω την εντύπωση (εδώ όμως θγαίνω από την άμεση εμπειρία μου και μπορεί να με διαψεύσουν ή να με συμπληρώσουν) ότι και στα τραπέζια των διοικητικών συμβουλίων, των τεχνικών επιτροπών, στις συσκέψεις των εμπορικών αντιπροσώπων δεν ομιλείται άλλη γλώσσα.

Κατά τη γνώμη μου, μία «τεχνολογική» ανάπτυξη της ιταλικής μπορεί να σημειωθεί προπαντός σ' επίπεδο ορολογίας, για παράδειγμα, της μηχανικής. (Το όνομα και του πιο απειροελάχιστου τεμαχίου του αυτοκινήτου είναι το ίδιο σ' όλη την Ιταλία και χρησιμοποιείται καθημερινά από κάθε μηχανικό εργάτη. Ενώ η αγροτική ορολογία άλλαξε εντελώς απ' τη μια επαρχία στην άλλη. Σε πολλά βιοτεχνικά επαγγέλματα όμως –για παράδειγμα οι τυπογράφοι– ένα ενιαίο κι ακριβές λεξιλόγιο δεν μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί καινούριο γεγονός. Ούτε είναι καινούριο για τους ναυτικούς, κλπ).

Στο επίπεδο της τεχνικής γλώσσας, οι στρεβλώσεις ενός αιώνα γραφειοκρατικοποίησης της ιταλικής ισχύουν όσο ποτέ και μέχρι σήμερα απώθησαν κάθε πίεση της «τεχνολογίας».

Αν εμφανίζεται το φαινόμενο ενός συνεχούς εμπλουτισμού με όρους που ανήκουν στις ειδικές επιστήμες (διαδικασία από καιρό εν ισχύ στην ιταλική), η γλώσσα δεν κερδίζει σε ακρίβεια λεξιλογίου αλλά μόνο σε ηχητικές εικόνες. Δεν είναι η ικανοποίηση να σφίγγεις την πραγματικότητα ώστε να μη σου ξεφεύγει, αλλά ένα νέο σύστημα υπονοούμενων. Δεν είναι η θεμελιώδης δημοκρατικότητα της τεχνικής σχέσης με τα πράγματα, αλλά μία νέα προφορά της γλώσσας της Εξουσίας.

Τα συμπεράσματά μου λοιπόν είναι σε διαφωνία μ' εκείνα του Παζολίνι. Πριν όμως πρέπει να πω πως στο γραπτό του εντόπισα πολλά πράγματα ερεθιστικά και αληθινά: στη

γενική τοποθέτηση, σε ορισμένες από τις γρήγορες στυλιστικές αναλύσεις (όχι εκεί όπου μιλάει για μένα, δυστυχώς) και σε αρκετές περιθωριακές παρατηρήσεις (όχι όμως εκεί όπου λένε πως η ιταλική δημοσιογραφία αποσκοπεί στην επικοινωνία και χρησιμοποιεί μια ορθολογική γλώσσα εμπειρογνομόνων. Όχι, σ' αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία: η ιταλική δημοσιογραφία είναι και παραμένει η χειρότερη απ' όλες, κι όλο και χειροτερεύει). Όσο για τη διατύπωση του Παζολίνι πως «γεννήθηκε η ιταλική ως εθνική γλώσσα», την καλωσορίζω ως νέα κι ευπρόσδεκτη σελίδα της ποιητικής του, αλλά δεν την συμμερίζομαι ως γεγονός. Ίσως γιατί πριν δεν συμφωνούσα ούτε με την άποψή του πως η ιταλική δεν υπάρχει (η «ιταλική» δηλαδή υπάρχει ως γλωσσολογικό φαινόμενο μοναδικό στο είδος του, διαφορετικό από το «γαλλικό» φαινόμενο, από το «αγγλικό», κλπ. που με τη σειρά τους διαφέρουν μεταξύ τους), ούτε σκέφτηκα ποτέ πως οι διάλεκτοι (αυτές οι παρηκμασμένες, ρακένδυτες, πένητες, διεφθαρμένες διάλεκτοι) ήταν ποτέ η σωτηρία και η αλήθεια. Ακόμη κι εκείνο που περισσότερο συμμερίζομαι στα λεγόμενα του Παζολίνι, η έχθρα για τη «μέση ιταλική», με κάνει να αρνηθώ την αυταπάτη ότι συνέβη κάτι το ριζικά διαφορετικό.

Το γλωσσικό ιδεώδες μου είναι μία ιταλική όσο το δυνατόν περισσότερο συγκεκριμένη και όσο το δυνατόν περισσότερο ακριβής. Ο εχθρός που πρέπει να νικήσουμε είναι η προτίμηση των Ιταλών να χρησιμοποιούν αφηρημένες και γενικές εκφράσεις. Για να αναπτυχθεί ως συγκεκριμένη και ακριβής γλώσσα η ιταλική έχει δυνατότητες που άλλες γλώσσες δεν έχουν. Η νέκρωση όμως, που θέλει να την καταστήσει ένα φραστικό ιστό μέσα στον οποίο τίποτα δεν βλέπεται και τίποτα δεν αγγίζεται, την διαγράφει από τον κατάλογο των γλωσσών που μπορούν να ελπίζουν πως θα επιβιώσουν μετά τους μεγάλους γλωσσικούς κατακλυσμούς των προσεχών αιώνων.

Μετάφραση: Δημήτρης Δεληολάνης